

2.3. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

Україна, як член світової спільноти, знаходиться в силовому полі взаємодії суперечливих когнітивних потоків та знанневих трансформацій. Постійно ускладнюються відносини між типами знань та носіями різних епістемологічних програм. Знаннєве конструювання затверджується як впливова форма діяльності. Філософія знання зазнає нових викликів, її проблемна територія стає все більш насиченою. На цій території є місце не тільки для раціонально-прагматичного, але й позараціонального, духовно-трансцендентного. Знання і знання про знання – не тільки актуальна, а й вічна філософська тема.

Релігієзнавство, коли йдеться про когнітивну та пізнавальну складові, відчуває ті самі проблеми й виклики, що й інші «науки про дух». Епістемологічна матриця соціально-гуманітарних дисциплін остаточно не склалася, незважаючи на тиск логіцизму та верифікаціонізму Віденського гуртка, вплив «лінгвістичного повороту» й постпозитивістських «революцій», виклики постмодернізму. Соціально-гуманітарне знання (й пізнання) характеризується швидкістю змін, феноменальною одиничністю й унікальністю, релятивністю, суб'єктивізмом, емпіричною невідтворюваністю, проблематичністю застосування штучних мов, неінструментальністю дослідження тощо. До того ж, конкуруючі теорії нерідко є непорівнюваними, не існує стабільних правил вибору між дослідницькими програмами та методологічними парадигмами.

Ситуація ускладнюється ще більше, коли **об'єктом дослідження постає релігія**, яка має справу з надприродним, сакральним, трансраціональним, трансдефінітним. У структурі філософії релігії фахівці, зокрема й українські, обґрунтовано виокремлюють як одну зі складових епістемологію. Когнітивний і пізнавальний аспекти релігії – цікава й евристична галузь релігієзнавчих досліджень. Починаючи з кінця ХХ сторіччя в лексикон гуманітарних наук упевнено ввійшли такі поняття, як «епістемологія історії», «епістемологія мистецтва», «епістемологія культури». **Епістемологія релігії поки не має чіткого сформульованого предмета, не є структурованим цілим.** Причиною такого стану є не незначна кількість досліджень, а насамперед невизначеність пізнавальної парадигми, відсутність певної матриці дослідження, недостатність конкуренції між різними підходами. За таких умов ускладнюється методологічна саморефлексія, концептуалізація релігії у філософсько-когнітивному просторі, міждисциплінарні зв'язки та подолання епістемологічного сепаратизму.

* Волошин Володимир Вікторович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету.

Наша мета – окреслити контури епістемології релігії, яка бачиться важливою складовою філософії релігії. Доцільно розглядати філософію релігії як самодостатню дисципліну, що здатна вирішувати фундаментальні проблеми загального релігієзнавства. Вона дистанціюється від багатьох тем філософської теології та релігійної філософії, однак враховує їхні напрацювання можливо з подальшою їх адаптацією. Елімінувати «філософію в релігії», вивчаючи релігію досить складно. Якщо прийняти тільки «філософію про релігію», то це звужить горизонт пошуку, філософія релігії втратить у евристичності та практичній релевантності і, як наслідок, програє і на території науки, і на полі теології. Крайній «методологічний атеїзм» та боротьба за «чистоту» філософії про релігію може привести до того, що вона перестане бути філософією, але так і не стане чіткою наукою. Б. Рассел вважав філософію «нічийною землею» між наукою та теологією. Буде прикро, якщо ця земля перетвориться на острів, а релігії, що вивчаються – у «засушені рослини і квіти, що поповнюють релігійно-історичні музеї»⁶¹. Релігія – місце зустрічі реального та допустимого, бажаного, уявного. Максимально нейтральна «філософія про релігію» не виключає зацікавленої «філософії в релігії», а доповнює її. Без проникнення в конфесійний когнітивний простір філософія релігії не в змозі ефективно вирішувати поставлені перед нею завдання.

Свобода від філософських передумов при вивченні релігії – річ недосяжна. Стабільної і всеохоплюючої філософії релігії не створено, хоча, можливо, в такому глобальному проєкті й немає необхідності. Але контекстуальний динамізм філософії, її рефлексивний і методологічний потенціал, скептицизм щодо абсолютного знання дозволяють претендувати на провідні ролі у релігієзнавстві. Філософія релігії постає у ролі медіатора релігієзнавчих досліджень, так би мовити, епістемічного посередника між різними інтерпретаційними системами двох світів – профанної дійсності та сакральної можливості. Вона являє собою, кажучи мовою логіки висловлювань, «результуючий стовпець таблиці істинності» всіх релігієзнавчих дисциплін. Контекстуальний динамізм філософії, її рефлексивний, методологічний, евристичний потенціал, синтетичний характер і скептицизм дозволяють претендувати на такий статус.

Якщо епістемологія як така є частиною філософії, то аналогія властивостей дозволяє вважати епістемологію релігії складовою філософії релігії.

Термін «епістемологія» не має однозначного змісту. Його можна використовувати як синонім гносеології, теорії пізнання, філософії пізнання. Семантичні відмінності, звичайно, можна виявити, але така гра поняттями не дає приросту нового знання. Не є очевидною демаркація «епістемології» і «епістемологій». Кожна локальна епістемологія має як вихід на загальну теорію, так і методологічні підтвердження власної унікальності.

⁶¹ Булгаков С.Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения. – М., 1994. – С. 85.

Аргументуємо епістемологічну складову філософії релігії. Без епістемології знижується евристичний потенціал науки про релігію загалом, бо історичному, соціологічному дослідженню неминуче передує гносеологічна «преамбула», адже будь-який релігієзнавчий пошук вимагає логіко-методологічного каркаса. Вже Л.Вітгенштейн писав: «Мета філософії – логічне прояснення думок. <...> Філософія повинна прояснювати й чітко розмежовувати думки, які без цього є ніби темними й розпливчастими»⁶². За К.Тіле, філософія релігії «є наукою про релігію у вузькому смислі слова, бо наука – це філософська обробка зібраного, впорядкованого і класифікованого знання»⁶³. І.Ільїн переконаний, що «філософія релігії створюється саме розумом і притому на підставі розумної віри», тому «сумнів» і «раціональне обґрунтування» – її маркери⁶⁴. М.Томпсон вважає, що філософію релігії цікавлять фактуальний базис релігійних «теорій» та їх семантика; буквалізм і метафоричність мови релігії; обґрунтованість віри⁶⁵. «Виправдання» епістемологічної складової філософії релігії ми знайдемо й у працях сучасних українських та російських дослідників (Є.Аринін, О.Горкуша, В.Даренський, І.Касавін, Ю.Кімелєв, Н.Мартишина, Л.Мікешина, В.Порус та ін.)⁶⁶.

Епістемологія релігії – досить абстрактна конструкція теоретичного релігієзнавства, тут має місце пріоритет загального над частковим і емпіричним. Віддаємо перевагу на користь *епістемології релігії*, а не *релігійної епістемології*. Аргумент: раціонально ми можемо спробувати пізнати позараціональне, але не навпаки. Це не говорить про заперечення когнітивного потенціалу позараціональних, логічно не очевидних знанневих конструкцій та їх імплікацій. Адекватною бачиться епістемологія, яка базується на таких положеннях: 1) міждисциплінарна взаємодія (за гегемонії філософії); 2) логіко-методологічний контроль; 3) конкуренція теорій (тем, науково-дослідних програм, парадигм). Виникає два блоки проблем, що можуть бути розв'язані в межах міждисциплінарного синтезу. Перший включає в себе питання про природу, джерела, адекватність, доцільність релігійного знання. Другий – про

⁶² Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus (с параллельными комментариями В. Руднева).

⁶³ Тиле К. Основные принципы науки о религии // Религиоведение. Хрестоматия. – М., 2000. – С. 116.

⁶⁴ Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. – М., 2004. – С. 126.

⁶⁵ Томпсон М. Философия религии. – М., 2001. – С. 6, 16.

⁶⁶ Див.: Аринин Е.И. Философия религии. Принципы сущностного анализа. – Архангельск, 1998; Дисциплінарне релігієзнавство. Колективна монографія. За ред. А. Колодного. – К., 2009; Социальная эпистемология / под ред. И. Т. Касавина. – М., 2010; Научные и богословские эпистемологические парадигмы: историческая динамика и универсальные основания / под ред. В. Поруса. – М., 2009; Эпистемология: перспективы развития // Отв. ред. В. Лекторский.–М.,2012; Кимелєв Ю.А. Философия религии: Систематический очерк. – М., 1998; Микешина Л.А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания. – М., 2009.

можливість «дешифрування», об'єктивації цього знання в межах науки про релігію. Постає питання й про розробку стратегій пізнання релігії як такої.

Епістемологія релігії буде ефективною за критико-дистанційованого ставлення до свого предмету. Через існування зв'язку між релігією й іншими компонентами культури релігія, як комплекс знань, не може мати імунітету до наукової критики. Але слід визнати положення: релігія як антропологічна універсалія і система семантичних констант, як правило, не потребує легітимації з боку науки. Епістемологія релігії покликана обмежити доступ нормативізму; аксіологічна оцінка локальних релігійних епістем навряд чи є доречною та продуктивною. Цю дисципліну повинна цікавити не сутність сакральних об'єктів, а їх розуміння й осмислена інтерпретація, не Бог, а міркування про Бога, релігійні знання «як», «чому», «яким чином». Тому акцент бажано зробити на проблемному, структурно-конфігуративному, інтерпретаційному аспектах.

Епістемологія розглядає знання як результат «роботи» різноорганізованих, у тому числі й позанаукових дискурсів. Дослідження релігії – багатовекторний процес, який передбачає синтез наукової, філософської і теологічної пізнавальних програм. Структурними компонентами епістемології є онтологічний «мінімум», аналіз релігійного когнітивного простору, логіка та методологія. У певних сегментах продуктивним здається синтез релігійної метафізики, з одного боку, аналітичної філософії та епістемічної логіки, з іншого. Евристичними можуть бути контакти з психологією, лінгвістикою, релігійною філософією тощо. Підкреслимо доцільність методологічного наповнення епістемології. Саме у сфері методології багато дослідників пропонують шукати найбільш явні відмінності між релігієзнавством і теологією.

«Знання», «знати» припустимо розглядати як семантичні примітиві-універсалії або базисні концепти. Знання постає як: 1) автономний стійкий інтерсуб'єктивний «третій світ», посередник між світом і людиною, певного роду, «символічна реальність»; 2) динамічний стан-переробка інформації в різних форматах. «Третій світ» діалектично взаємодіє з «другим» – ментальним світом. Релігійне знання, безсумнівно, є найважливішою складовою «третього світу». Його епістемологічна цінність і вітально-екзистенційна релевантність апробовані історією. Таке знання не вписується у стандартні межі наукових парадигм, але контакт і взаємообмін з ними є продуктивним. До релігійно забарвлених знанневих ресурсів підходимо з позиції «веритистської презумпції невинуватості». Об'єктивні знаннєві системи можуть інтерпретуватися як непорівнювані, або такі, що перебувають у відношеннях підпорядкування, супідрядності, протилежності, суперечності, перетину. Для епістемічних станів суб'єкта через їх рухливість та суперечливу цілісність характерним постає відношення перетину. Віра (faith), віра (belief) і знання – фундаментальні епістемічні стани, що знаходяться у відношенні циркулярної додатковості. Ці стани повною мірою реалізують себе на території релігії.

Релігійне знання – різновид спеціалізованого позанаукового нетехнічного знання. Його визначення ускладнюють сакральне навантаження, обмеженість селекції, семіотична багатовекторність, наявність очевидності «по той бік» достовірності. Холістичність та рецептурність цього знання імплікують доступність і надійність; екзистенційні, деонтичні та комунікативно-регламентуючі компоненти підкріплюють аксіологічний статус. Наукове знання в плані фактуальності, аналітичності, обґрунтованості, перевірки, фальсифікації має переваги, але воно не має компонента x – епістемічної «таємниці». Релігія виконує компенсуючу функцію, коли раціональне вичерпує свої можливості, гальмує рух знання у нескінченність. Вона здатна «розкодувати» інформацію, яка для інших знанневих типів є недоступною. Тому жорстка диктатура раціональності в епістемології релігії не потрібна, бо здатна підірвати легітимну владу раціональності.

Знання не тільки «витягуються» зі світу, але й конструюються. Релігія – один з найдивовижніших результатів такого конструювання. Релігійні знання, які пройшли багатовікову апробацію, не тільки сприяли формуванню пояснювальних програм, а й безпосередньо брали участь у перетворенні дійсного світу. Будь-яка епістемічна модель світу – це модель світу можливого, адже людина не в змозі відобразити «кращий із світів» у повному обсязі, у всій сумі його об'єктивних зв'язків та відношень («зв'язок» і «відношення» теж можуть бути розглянуті як конструкції). Специфіка релігії полягає в тому, що вона не тільки інтерпретує реальність, а й шукає її альтернативи, такі альтернативи, які здатні цю реальність якщо не абсорбувати, то «приручити». І далеко не очевидно, що профанний, поцейбічний світ – єдиний «справжній» у всіх темпоральних вимірах. Про можливі світи як епістемічні конструкції доречно говорити, адже вони є реальними.

Релігійне знання можна класифікувати на знання про власне сакральне (знання близьке до продуктивного незнання), змішане знання (знання про трансцендентну «реальність» із «вкрапленнями» «цієї» реальності, земної), знання про профанне. Немає необхідності пояснювати, в якому порядку зростає значимість для віруючого. У знанні про релігійне знання все навпаки. Маємо певного роду когнітивний дисонанс. Можна умовно виокремити два типи знань про релігію: «зовнішній» (історія, конфесіологія, соціологія, політологія, географія релігії та ін.), «внутрішній» (психологія і філософія релігії). У форматі першого типу апеляції до знання про сакральне зведені до мінімуму. Філософія і психологія релігії в цьому плані мають перевагу, що розширює їх пізнавальний горизонт. Але вони ризикують бути поглиненими теологічними парадигмами. Класифікація епістемічних станів навряд чи є можливою через багатозначність понять, які їх фіксують, і через проблемність денотатів.

Предметом логіки, як складової епістемології, є міркування. Семантична насиченість релігійного знання ставить під сумнів доцільність дискусії щодо того, чи є релігія принципово верифікованою системою знань

(когнітивістський підхід) або ж релігія є гносеологічний фантом, який не має пізнавальної цінності (крайній нонкогнітивізм). Для релігійних міркувань двозначна класична логіка не є придатною. Її спроможність є мінімальною і для релігієзнавства. Уявна логіка М. Васильєва й низка інших неklasичних логік пропонують більш дієві алгоритми роботи з гіпотетичними, неочевидними, незамкнутими знаннєвими масивами. Однак безконтрольна проліферація логіки та її «деформалізація» ховають у собі загрози. Неформальна логіка поки не є апробованою. Суб'єктивна логіка – шлях до релятивізму. Логіка не позбавить дослідника релігії помилок, проте вона здатна обмежити їх поширення через міркування. Логіка не дає відповіді на питання, як потрібно форматувати соціально-гуманітарне знання. Швидше за все мова йде про те, в яких програмах це робити не слід. Логіка постає і як спосіб корекції опису одного з можливих світів – світу релігії. Цей світ, у свою чергу, не є цілісною конструкцією. Логіка не може зробити очевидне більш зрозумілим, ніж нам підказує здоровий глузд (і, безсумнівно, віра), а неочевидне подати як однозначне. Доцільно демаркувати фактичну й логічну суперечливість, беручи до уваги не абсолютний статус останньої. Логіка нічого не будує й нічого не руйнує поза межами абстрактного мислення. «Порожні поняття» традиційної логіки – фікція (про евристичну цінність таких понять писало багато дослідників, наприклад, В. Петрушенко та М. Попович⁶⁷). Логіка не повинна займатися пошуками істини в дилемах «реальне/вигадане», «природне/надприродне», «необхідне/неможливе». Вона лише констатує правильність міркувань у певній системі координат та розробляє доречні та доцільні стратегії міркувань. Релігійна свідомість – це не стільки синтез ілюзорного та реалістичного, скільки змішування різних універсумів міркувань.

Логічний аналіз феномену релігії 1) передбачає вихід на актуальну тему взаємозв'язку різних логічних процесів і коректності переходів від одного процесу до іншого; 2) дозволяє порівнювати типи мислення; 3) розширює горизонт проблематики модальних логік; 4) ставить питання про взаємовплив референтного, семантичного, сакрального значення знака; 5) актуалізує пошуки (або відмову від таких) твердих десигнаторів; 6) має вихід на праксеологію релігії у форматі, наприклад, логіки дії. Постає питання, чи можна релігієзнавче знання «заморозити у логічних системах» (вислів С. Кримського) та абстрагувати його від суб'єкта?

Міркування про природу релігії, її епістемічний зміст і шляхи інтерпретації цього змісту приводять до принципу додатковості й проблеми релятивізму. Принцип Н. Бора враховує дуалістичний характер релігійного знання, він дозволяє розглядати несумірні релігієзнавчі програми як неповні й компенсуючі (наприклад, аналітичну та феноменологічну). Згідно з цим принципом, у межах однієї програми не можна уникнути втрат інформації.

⁶⁷ Див.: Петрушенко В. Епістемологічний аргумент в онтологічному доведенні // Філософська думка. – 2002. – № 2; Попович М. Що таке філософія? // Філософська думка. – 2006. – № 1.

Доповнюваність блокує епістемологічний авторитаризм і самодостатність теорій, перешкоджає семантичній закритості та жорсткій демаркації програм і парадигм, гармонізує дихотомію філософія релігії/теологія. Нівелювати релятивність і релятивізм неможливо через: 1) недосконалість людського розуму; 2) наявність таких епістемічних станів як здивування, інтерес, сумнів; 3) мінливість вихідних метафізичних припущень теорій і науково-дослідних програм; 4) рухливість і процесуальність світу; 5) соціально-культурні трансформації, що є неминучими в потоці історичного часу.

Помірний релятивізм – апробована програма критицизму й виявлення наукових аномалій. Релятивізм і додатковість мають спільні ознаки. Їх об'єднує теза про апіорну голографічність пізнання. Однак існують і суттєві відмінності. Доповнюваність прагне послабити релятивізм за допомогою релятивності, а не виправдати релятивізм за рахунок релятивності. Доповнюваність сприяє зростанню наукових знань, абсолютний релятивізм його консервує і дезорієнтує наукову спільноту. Одна справа – визнавати проблематичність принципу об'єктивності, інша – нівелювати його. Бор не прихильник веритистського нігілізму й не відмовляється шукати істину. Він пропонує розглядати істинне знання в різних системах координат, не піддаючи сумніву цілісність і сталість дійсного макросвіту.

«Ми не знаємо, а лише припускаємо» (К. Поппер). «Я знаю», «я вірю», «я припускаю», «існують знання» – це твердження-маркери епістемології. Релігія є відкритою структурою з великим фоновим знанням. Вона – універсальна форма освоєння світу (світів) на порубіжжі дійсного й можливого. Для дослідника релігійні положення – суть припущення, які становлять сакралізовані «виправники» теорії, за термінологією П. Стросона. Інтерпретації релігії та релігійно забарвлених епістемічних станів (релігійний і містичний досвід – специфічні стани свідомості) є релятивними. Межі між чітко усвідомленим знанням, нечіткою «контурною» думкою та незрозумілою вірою є розмитими. Звідси припущення: основною формою розвитку релігієзнавчих знань є *гіпотеза*. Гіпотеза постає керівною ідеєю з нового конструювання, договором-гарантією дискусії, конвенцією, яку можна буде розірвати. Вона завжди пов'язана з вірою (belief) та «науковою фантазією» (П. Копнін). Як правило, релігієзнавчі гіпотези – це гіпотези вищого рівня, тобто такі, що є дедуктивно одержаними системами загальних положень. Такі положення нерідко є причетними до істини «в інакшості» (Микола Кузанський). До них можна застосувати характеристику А. де Моргана – «стрибок уяви». Вони нерідко є результатом інтуїтивного осяяння («візантійська парадигма»), але підпадають під раціональну критику. Гіпотези теоретичного релігієзнавства, як правило, є «незахищеними» та слабо підкріпленими емпірично; апелюють до немонотонної аргументації, допускають *ad hoc*. Тут, користуючись термінологією Г. Рейхенбаха, «контекст відкриття» домінує над «контекстом обґрунтування». Верифікація (фальсифікація) релігієзнавчих гіпотез є умовною й незавершеною. Це нескінченний процес підтверджень та/або спростувань. Але й за таких

характеристик гіпотеза здатна не втрачати пояснювальної сили. Отже, релігієзнавча теорія – це комплекс когерентних гіпотез з максимально можливими (у відповідному універсумі міркувань) охопленням і виводимістю.

Таким чином, епістемологія релігії має своїм предметом релігійне знання й пізнання релігії як специфічну логіко-методологічну процедуру. У широкому значенні епістемологія релігії, по-перше, досліджує підстави, межі, генезу, структуру, функціонування і знакову експлікацію релігії як типу знання та його когнітивну релевантність; по-друге, розробляє та використовує логічно та прагматично доречні принципи, форми, методи, процедури, операції пізнання релігії, встановлює зв'язок з іншими дисциплінами, можливо, виходячи на метарівень. Нежорстка міждисциплінарна взаємодія та допущення у сферу філософії релігії конвенціоналізму й конструктивізму, неверифікованих, проблемних положень і позанаукових методів, слабо підкріплених припущень і специфічної логіки не знімають вимог когерентності, системності, мінімізації суб'єктивізму.

А н о т а ц і ї

У статті **В.Волошина** “Епістемологічна складова філософії релігії” висвітлено концептуальні засади епістемології релігії як складової філософії релігії. Доводиться, що епістемологія релігії має евристичний потенціал, щоб претендувати на: 1) достатньо вичерпне дослідження природи, сутності, структури, форм релігійного знання; 2) встановлення його гносеологічної, соціокультурної, екзистенційної адекватності; 3) формулювання принципів та методів пізнання релігії. В контексті зв'язку з іншими дисциплінами (філософія науки, теорія пізнання, формальна логіка та ін.) досліджуються специфіка, завдання, проблеми та перспективи сучасної епістемології релігії.

Ключові слова: *філософія релігії, епістемологія релігії, знання, релігійне знання.*

В статье **В.Волошина** «Эпистемологическая составляющая философии религии» освещены концептуальные основания эпистемологии религии как составляющей философии религии. Доказывается, что эпистемология религии имеет эвристический потенциал, чтобы претендовать на: 1) достаточно исчерпывающее исследование природы, сущности, структуры, форм религиозного знания; 2) определение его гносеологической, социокультурной, экзистенциальной адекватности; 3) формулирование принципов и методов познания религии. В контексте связи с другими дисциплинами (философия науки, теория познания, формальная логика и др.) исследуются специфика, задачи, проблемы и перспективы современной эпистемологии религии.

Ключевые слова: *философия религии, эпистемология религии, знание, религиозное знание.*